

Abb. 10: Strakonice, St. Wenzelskirche. Ostteil der Schiffsnordfassade mit der ehemaligen St. Michaelskapelle (Foto F. Kašička, 2009).

Abb. 11: Strakonice, St. Wenzelskirche. Ansicht der Kirche von Osten (Foto F. Kašička, 2009).

Abb. 12: Strakonice, St. Wenzelskirche. Schiffssüdfassade mit der zugebauten alten Sakristei (Foto F. Kašička, 2009).

Abb. 13: Strakonice, St. Wenzelskirche. Blick von der Empore ins barockisierte Kirchenschiff, an der Ostseite gotischer Triumphbogen (Foto F. Kašička, 2009).

Abb. 14: Strakonice, St. Wenzelskirche. Barockisierte ältere Westempore mit dem Eckturm (Foto F. Kašička, 2009).

Abb. 15: Strakonice, St. Wenzelskirche. Blick zum Nordwestwinkel des 3. Eckturmobergeschosses mit einer Schrägfuge an der Westseite, die den älteren Ausbau des westlichen Kirchengiebel (vor dem Turmbau) bezeugt (Foto F. Kašička, 2009).

(Übersetzung J. Noll)

BUDOVY CHLÉVŮ S PŘÍČNÝM USPOŘÁDÁNÍM STÁNÍ Z 2. POLOVINY 19. STOLETÍ

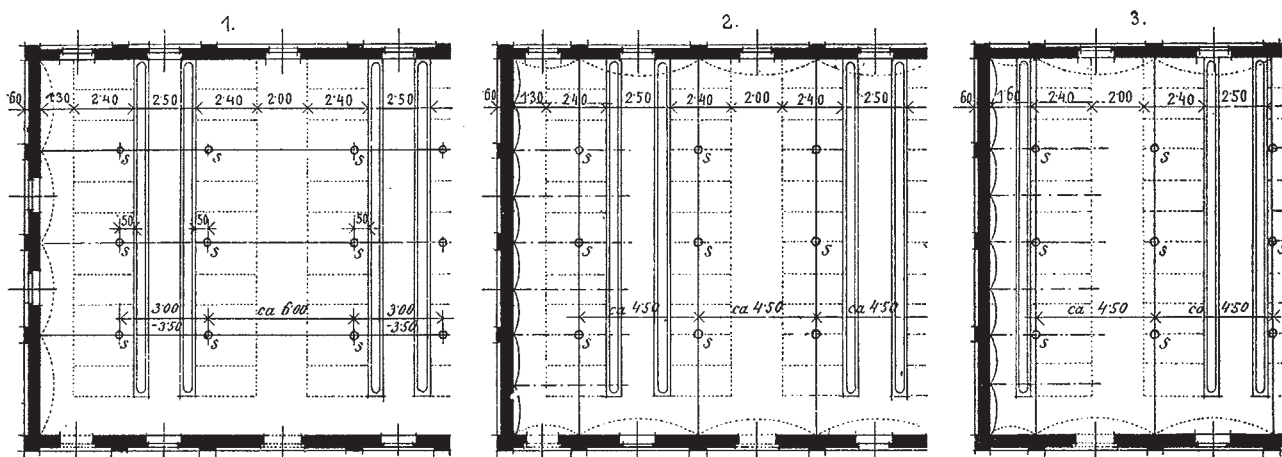
JAN ŽIŽKA

Pro uspořádání většiny velkých chlévů ve dvorech velkostatků v Čechách bylo typické podélné řazení stání hovězího dobytka. Krávy, nebo tažný dobytek, tedy stály nejčastěji ve dvou dlouhých řadách s hlavami otočenými k podélným obvodovým stěnám nebo ke středu budovy. Do po-

loviny 19. století převládalo umístění krmných žlabů přímo u stěn s jedinou obslužnou chodbou, tedy komunikačním pásem ve středu chléva. Při modernizaci a výstavbě nových chlévů od poloviny 19. století jsou žlaby odděleny od stěn krmnými chodbami nebo spolu s krmnou chodbou umístěny ve středu budovy. Chodby pro vyvážení hnoje a vyházení dobytka se pak nacházejí podél vnějších stěn.¹⁾

Od 70. let 19. století se objevuje nový typ chléva s příčnými obslužnými chodbami. Stání jsou tedy řazena příčně, kolmo k podélné ose chléva a dobytek stojí hlavami k sobě ve směru podélné osy chléva. Na základě plošného průzkumu asi 1100 hospodářských dvorů je možné říci, že toto uspořádání, které je typické pro německé oblasti, bylo v Čechách velmi vzácné.²⁾ I v poslední třetině 19. a na počátku 20. století u novostaveb chlévů jednoznačně převládalo podélné ustájení.

Chlévy s příčným stáním mají několik základních a typických společných znaků, popsanych v soudobé odborné literatuře.³⁾ Na nádvorní fasádě se v pravidelném rytmu střídají vstupy s jedním, případně s dvojicí oken. Na vstupy navazují příčné chodby sloužící k vyvážení hnoje, k dojení i k vyvádění dobytka. Mezi nimi a vyvýšenými krmnými chodbami, situovanými proti oknům, jsou vlastní stání s krmnými žlaby a odkalovacími žlabky. Vyvýšení krmné chodby umožňuje současně i lepší přehled. Podélnou komunikaci v chlévě zajišťuje chodba umístěná nejčastěji při nádvorní obvodové zdi. Chodba propojuje vlastní chlév s řezárnou-obročníkem umístěným buď ve středu budovy, nebo při jejím čele. Nosná konstrukce stropu musí být svým řešením, zejména osovou vzdáleností podpor, podřízena funkčnímu uspořádání chléva. Dalším typickým znakem budov chlévů s příčným stáním je jejich šířka, která je větší než u chlévů se stáním podélným. Šířku určoval funkčně a ekonomicky výhodný počet kusů stojících v jedné řadě. Příčné uspořádání bylo pokládáno za vhodné řešení pro chov krmného dobytka.⁴⁾ Těto skutečnosti zřejmě odpovídaly i dimenze skladovacích podstřešních podlaží-pícníků, úměrných počtu a druhu ustájených kusů.

Obr. 1: Vzorové půdorysy chlévů s příčným řazením stání s rozvrhem konstrukce podle V. Vočadla z roku 1914 – tabulka č. 16. Kromě rozvrhu stání, žlabů a obslužných chodeb je zde patrný rozvrh střídajících se otvorů (vstupů) a oken a zejména řešení konstrukce zastropení. Zaklenutí příčnými segmentovými klenbami je jedním z možných řešení. Důležitý je pak půdorysný rozvrh sloupů. První půdorys ukazuje variantu, kde rozteče sloupů reagují na šířky krmných chodeb. Princip tohoto řešení byl uplatněn zejména ve stáji pro voly v Tupadlech. Druhý půdorys ukazuje úpravu, která v podstatě odpovídá rozvrhu sloupů běžnému v lichtenštejnských chlévech. Sloupy o stejné vzdálenosti zde stojí v ploše stání symetricky podle os vstupů do chléva. Třetí půdorys ukazuje úpravu, kde vzhledem k přisazení čelní řady stání žlabem ke štítu se při stejné vzdálenosti střídají polohy sloupů ve stání a při konstrukci žlabů. Osy polí při tom leží v osách vstupů i oken. Tato varianta byla zřejmě aplikována v chlévě ve dvoře ve Vysoké Libni (repro z: V. Vočadlo, o. c. v pozn. 1).

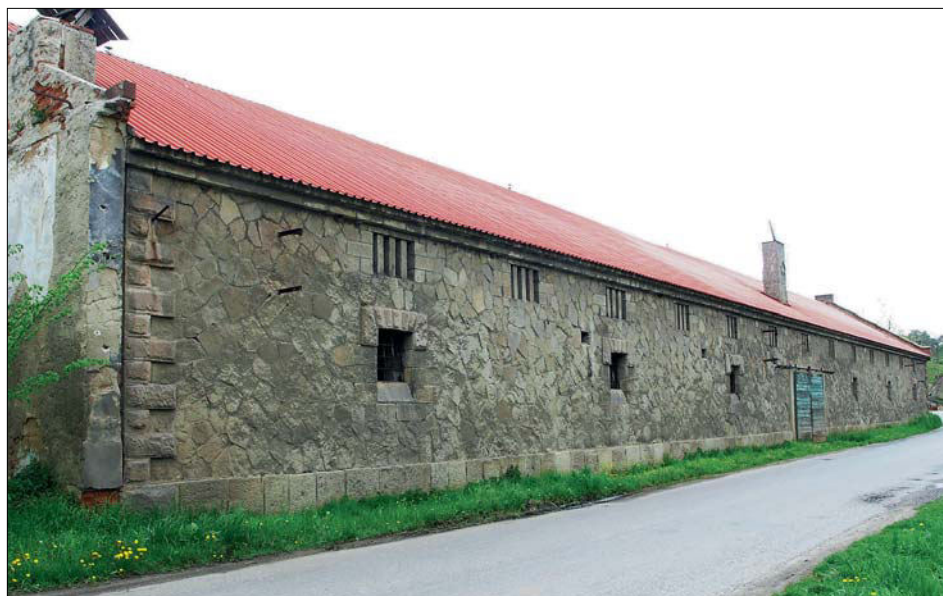
V průběhu 70. let a na počátku 80. let 19. století realizoval kníže Jan II. z Lichtenštejna na všech svých panstvích ve středních Čechách rozsáhlou výstavbu nových budov pro ustájení hovězího dobytka.⁵⁾ Až do současnosti zde stojí několik desítek budov stavěných podle jednotného, centrálně řízeného záměru. Výstavbu jednotlivých budov datují letopočty v mnoha případech vytesané v ozubech ve vrcholech štítů. Uspořádání i stavební řešení prakticky u všech nových chlévů určovalo příčné ustájení dobytka. Základní typ budovy chléva se více nebo méně lišil podle jednotlivých lokalit. Rozměry pochopitelně určovala potřebná kapacita nebo druh, tedy i velikost dobytka. Architektonické řešení zásadněji ovlivňovala dostupnost kvalitního stavebního materiálu, která pochopitelně měla vliv na výši stavebních nákladů. Postupem let se pak provedení staveb měnilo. Zatímco do poloviny 70. let převládalo provedení fasád z kamene, ve druhé polovině 70. let byly realizovány levnější stavby s omítanými fasádami a dřevěnými prvky. Snaha o zlevnění staveb ovlivnila i řešení stropních konstrukcí.

Lichtenštejnské chlévy postavené v letech 1871–1875 mají ve většině případů podobu obdélných budov s nižším polopatrem pícníku, reznými kamennými fasádami a sedlovými střechami. Na často symetricky řešených nádvorních fasádách se počíná od čelních stran střídají vstupy proti chodbám, určených k vyvážení hnoje a vyvádění dobytka, s okny proti chodbám krmným. Vstupy mají zpravidla hladká kamenná ostění s nadsvětíky. Otvory se navenek otevírají mělkými nebo hlubšími nikami s rovnými špaletami.

Obr. 2: Třebovle (okres Kolín), bývalé panství Kostelec nad Černými lesy, nádvorní fasáda chlévů z roku 1873. Dobře je patrný rytmus střídajících se vstupů a oken lemovaných bosovanými kvádry (všechny snímky autor).

Rytmus otvorů tedy určuje délka stání a šířky chodeb se žlaby. Řezárna-obročník, situovaný nejčastěji ve středu dispozice, má pouze vstup, který může být lemovaný dvojicí užších oken. Okna v řidším rytmu na vnější straně odpovídají polohou vstupům. Pícníkové patro, někdy oddělené pásovou římsou, větrají převýšené, většinou čtyřnásobně sdružené šterbiny. Pod nakládacími otvory umístěnými nad některými nádvorními okny jsou podesty s fošnovou podlahou nesené litinové konzolami. Konzoly členěné stylizovanými kružbovými motivy jsou do zdiva zakotveny šrouby. Trojlodní interiér dělí dvě řady litinových sloupů na pole blízká čtverci. Střední loď je zpravidla širší o osové vzdálenosti sloupů cca 440 cm, krajní lodě mají většinou rozpětí sloupů cca 410 cm. Šířku lodí určuje součet šířky stání a podélné obslužné chodby. V podélném směru pak rozteče sloupů, pohybující se okolo 450 cm, určuje součet délky stání, šířky žlabů a obslužných chodeb. Konstrukce zastropení, stejně jako rozvrh fasád, byla tedy úzce propojena s uspořádáním chléva. Zřejmě ve všech lichtenštejnských chlévech byly použity stejné litinové sloupy průměru cca 18 cm, vysoké 350 cm. Sloupy mají patku a paprscitou konzolovou hlavici s dvěma prstenci. Osm konzolek podporuje osmibokou desku. Válcované nosníky uložené na čtyři strany desky zajišťují šrouby nebo nýty. Tvar hlavičky odpovídá způsobu zaklenutí. Do nosníků jsou vyklenuty ploché cihelné klášterní klenby nasazené tak, že hrany kápí vybíhají ze středů rozpětí nosníků. Část pat klenby tedy přímo dosedá na čtyři strany hlavic sloupů. Řezárny-ob-

Obr. 3: Klučov (okres Kolín), bývalé panství Kostelec nad Černými lesy, vnější žulová fasáda chlévů z roku 1873. Rytmus oken budovy, řešené shodně s budovou chlévů v Třebovli, odpovídá osám vstupů nádvorní fasády.

Obr. 4: Kounice (okres Nymburk), detail fasády chlévů roku 1874. Provedení fasády z pískovcových kvádrů s profilovanou římsou ilustruje úroveň kamenické práce, uplatněné na fasádách lichtenštejnských chlévů.

ročníky jsou ještě zastropeny trojicí polí pruských kleneb do pasů. U stájí pro tažný dobytek bylo někdy používáno zastropení segmentovými valenými klenbami do železných nosníků uložených v rytmu otvorů. Nosníky podporují uprostřed rozpětí stejné litinové sloupy s paprscitými konzolovými hlavicemi. V levnější variantě jsou do litinové a železné konstrukce vloženy namísto kleneb dřevěné trámové stropy. Obvodové zdivo, zpravidla silné 80 cm, je provedeno jako třívrstvé. Vnější vrstvu tvoří lícové kamenné zdivo, které s vnitřním čistě cihelným zdivem provazuje zdivo smíšené. Na vnitřní cihelné zdivo dosedají paty kleneb a ocelové nosníky jsou uloženy na žulové kvádry.⁶⁾ Vaznicové krovy mají převýšené ležaté stolice se sloupy opřeny při patách nadezdívek. Sedlové střechy vymezují štíty s ozuby ve vykonzolovaných patách a ve vrcholu. Větrací štěrby mají úroveň parapetu ve výši podlahy pícníku.

Nejstarší dosud známá budova lichtenštejnských chlévů s příčným stáním, postavená v roce 1871, uzavírá severní stranu dvora **Netluky** u Uhříněvse (Praha). Na nádvorní fasádě o 11 osách se střídá šest vstupů se šesti okny. Vchod vpravo vede do někdejší volské stáje s kapacitou cca 20 kusů, kterou od kravského chléva odděluje řezárna. Kravín měl čtveřici vstupů, tedy šest řad příčných stání s kapacitou cca 64 kusů dobytka. Fasády jsou režné, v celém rozsahu pečlivě provedené ze žulových kvádrů vysokých cca 36 cm s podřezávanými spárami. Nároží armují kvádry s psaníčkově dělenou bosází. Bo-

sované kvádry rámuji i nadpraží okenních a dveřních nik. Horní část horizontálně nedělených fasád překrývá přesah střechy s profilovaným zhlavím krokví.

Výstavbu z roku 1872 reprezentují chlévy v **Liblici** (okres Kolín) na bývalém panství Kostelec nad Černými lesy. Vstupy střídající se s dvojicemi mezilehlých oken ukazují na ustájení většího dobytka, který vyžaduje delší stání. Otvory s rovným nadpražím lemuji kvádry na vazbu vytesané z místního červeného pískovce. Ze stejného materiálu byl vyroben i sokl a lemování štítů. Plochy stěn jsou pak provedeny ze žuly ve skladbě kyklopského zdiva. Na fasádách obdobně řešených chlévů ve dvoře v **Nehvizdkách** (okres Praha-východ), postavených ve stejném roce se uplatnily pískovcové kvádry z nedalekých lomů. Dvě téměř stejné velké a dispozičně řešené budovy chlévů dvorů v **Klučově** a **Třebovli** (okres Kolín), postavené v roce 1873, mají půdorysné rozměry cca 63 × 14 m. Obsahují dvě stejně velké chlévové prostory s trojicemi vstupů, oddělené ve středu budovy umístěnou řezárnou. Na nádvorních fasádách je tedy sedm vstupních a šest okenních otvorů. Fasády jsou provedeny z říčanské žuly lánané zřejmě u Louňovic (okres Praha-východ). Plochy z lomového-kyklopského zdiva, místy proložené kameny s bosovanými čely, armují na nárožích bosované kvádry. Niky vstupů lemuji bosované kvádry s klenáky v rovném nadpraží, obdobnou úpravu mají nadpraží oken. Každá z těchto budov umožňovala ustájení až 80 kusů dobytka. Obdobné uspořádání se střední řezárnou a architektonické řešení fasád mají i chlévy široké více jak 19 m, postavené na místě ovčína ve dvoře v **Tuchorazi** (okres Kolín). Na bosované kvádry kolem otvorů i plochy z lomového zdiva zde byl použit pískovec z lomu v katastru obce. Obdobné dimenze jako chlévy v Třebovli mají i chlévy v **Kounicích** (okres Nymburk), postavené v roce 1874. Fasády z pískovcového kvádrového zdiva zde zakončuje výrazná římsa gotické profilace. V Třebovli a v Kounicích jsou dochovány původní spáry zvýrazněné šedými „tuhovými“ linkami. Náročnost výstavby chlévů stejné kapacity dosáhla na

Obr. 5: Křenice (okres Praha-východ), bývalé panství Uhříněvse, pohled na nádvorní fasádu chlévů postavených v roce 1875. Náročně řešená fasáda s bosovanými kvádry a klenáky je zcela provedena ze žuly. Křenické chlévy lze pokládat za nejvýstavnější budovu tohoto typu na středočeských lichtenštejnských panstvích.

Obr. 6: Bylany (okres Kolín), pohled do chléva s dochovanými příčnými chodbami. Vpravo podélná chodba při obvodové stěně. Dobře je patrná konstrukce zastropení s plochými klášterními klenbami.

Obr. 7: Bylany (okres Kolín), bývalé panství Kostelec nad Černými lesy, interiér krawského chléva z druhé poloviny 70. let 19. století. Pohled ze vstupu do příčné obslužné chodby. Litinové sloupky jsou umístěny v ploše stání pro dobytek. Po stranách žlabů s vyvýšenými krmnými chodbami.

lichtenštejnských panství svého vrcholu v pátém roce výstavby, tedy v roce 1875. Tehdy byla vložena nová budova chlévů do dvora v **Křenicích** (okres Praha-východ), který příslušel k bývalému uhříněveskému velkostatku. Zcela ze žuly provedené fasády této budovy armované na nárožích dlouhými bosovanými kvádry dělí výrazně vysazená pásová římsa. Na římsu dosedají paty archivolt půlkruhově sklenutých vstupů a oken vyskládané z bosovaných klenáků. Ve střední ose nahradil vstup do řezárny, běžný u starších chlévů, vjezdový otvor. Pícník v podstřeší větrají pod pečlivě vyskládanou korunní římsou kruhové otvory s okoseným ostěním prostrádané dvojicí nakládacích otvorů s podestami s litinovými konzolami. Nová budova chlé-

vů postavená ve dvoře v **Bylanech** (okres Kolín) má fasády provedeny z režných cihel velkého formátu pravděpodobně vyrobených v knížecí cihelně v nedalekém Chotýši.⁷ Běhounovou vazbu v rozsahu přízemí střídá v rozsahu obročníku nad pásovou mezipatrovou římsou vazba vazáková, která zde odpovídá tloušťce celé stěny. Ostění oken a snad i pětice později odstraněných ostění vstupů portálů byla původně vytesána z červeného pískovce. Chlév má velmi dobře dochované vnitřní uspořádání příčných stání navazující na čtvercová klenební pole s litinovými sloupky. Konstrukce vyvýšené krmné chodby podél žlabů s kamennými prvky pochází zřejmě ještě z původní výstavby. Řezárna s patrem pícníku odděluje od chléva neuzavřený průjezd.

Poněkud jinou podobu mají chlévy postavené v roce 1878 v **Klásteru Skalici** (okres Kolín). Budova s výrazně vyšším patrem pícníku než u předchozích chlévů je zastřešena sedlovou střechou malého sklonu. Řezárna, užší než chlév, je přisazena k jeho jižnímu čelu. Její nádvorní fasáda lícuje s fasádou chléva. Fasády celé budovy, rámované na nárožích lizénami propojenými mezipatrovým a podokapním pásem, jsou omítané. Přízemí bylo zřejmě opatřeno hrubozrnnou omítkou, ale v rozsahu pícníku byla plocha hladká. Ostění vstupů a oken a kvádry, ze kterých je vyzděn sokl, byly vytesány z červeného pískovce. Drobné otvory v parapetech oken náležejí větracímu systému. Nakládací otvory pícníku mají z kvádrů provedená ostění,

sloupky mezi větracími šterbinami byly vloženy do větších segmentových otvorů. V kruhové nise ve štítu lemované profilovanou šambránou se vzácně dochoval litinový znak Jana II. z Lichtenštejna. Vzhledem k šířce budovy zde můžeme předpokládat kapacitu až 100 kusů dobytka. Stejně stavebně-architektonicky řešené chlévy stojí dosud ve dvoře v **Dobrému Poli** (okres Kolín). O něco menší budova se čtyřmi vstupy a dřevěnými zárubněmi byla určena pro dva druhy dobytka. Na opačném konci než řezárna byla zřejmě stáj pro tažný dobytek. Různá úprava větracích šterbin vysokého pícníku ukazuje zřejmě na odlišné požadavky při skladování různých píce. Další chlévy z tohoto období se dochovaly například ve dvorech ve **Škrávníku** (okres Kolín) nebo v **Syn-**

Obr. 8: Dobré Pole (okres Kolín), bývalé panství Kostelec nad Černými lesy, nádvorní fasáda chlévů z doby kolem roku 1878. Budova s vysokým pícníkovým podlažím, zastřešená sedlovou střechou malého sklonu reprezentuje mladší a méně architektonicky náročný typ lichtenštejnských chlévů s příčným stáním.

či (okres Kolín), které stejně jako předchozí dvory příslušely k bývalému černokosteleckému panství.

Dochované mladší úpravy některých lichtenštejnských chlévů ukazují, že poměrně po krátké době bylo ustájení příčné změněno na běžné podélné. Dobře je to patrné právě na nejstarší budově tohoto typu, která stojí v **Netlukách**. Parapety dodatečně vezděné do nik některých vstupních otvorů jsou navenek provedeny opět ze žulových kvádrů, a to spárořezem vázajícím na okolní původní zdivo. Nově proložená mezilehlá okna na vnější straně mají segmentově sklenuté niky. K volnému čelu chléva byla připojena nová řezárna s fasádami rovněž provedenými ze žulových kvádrů a v interiéru zaklenutá segmentovými klenbami do železných nosníků. Stejně řešená nová řezárna se dochovala i u nově upravené budovy chlévů v **Nehvizdkách**. Žulovými kvádry byly zazděny i v důsledku změny ustájení již nepotřebné mezilehlé vstupy chlévů v **Třebovli**.

Výstavba lichtenštejnských chlévů byla nepochybně řízena centrálně, nejspíše z vídeňské stavební kanceláře. Můžeme předpokládat existenci vzorového, dobře promyšleného a detailně dotaženého návrhu, který byl přizpůsobován konkrétním lokálním potřebám i materiálovým zdrojům. Z orientačního průzkumu na bývalém lichtenštejnském panství Valtice, které až do vzniku ČSR leželo na rakouském území, vyplývá, že zde byly v 70.–80. letech 19. století stavěny chlévy stejného typu. V čele dvora v samotných **Valticích** (okres Břeclav) stojí budova chlévů s příčně uspořádaným stáním, s polopatrem pícníku, disponovaná na 11 os. Ze středu nádvorní strany zde vystupuje krátké křídlo obročníku. Chlév

má režné, z kamenných kvádrů vyzděné fasády dělené pilovitou římsou. Na současné vnější fasádě se střídají vstupy s užšími okny, nad kterými byly nakládací otvory pícníku. Pícník větrají typické čtyřnásobně sdružené šterbiny, štíty mají stejnou úpravu jako u chlévů na středočeských panstvích. Zcela nově byl v této době východně od Valtic postaven **Boří Dvůr**. Budovy chlévů, tentokrát z cihelného zdiva s omítanými fasádami, vykazují opět stejné znaky typické pro soudobou lichtenštejnskou produkci hospodářských budov. Ploché klášterní klenby trojlodního interiéru nesou v detailu shodné litinové sloupy. Až v roce 1887 byla ve stejném duchu přestavě-

na část ovčína v Novém Dvoře u Lednice na stáje pro těžné voly a koně.⁸⁾

Rozsáhlá a stavebně-architektonicky náročná výstavba lichtenštejnských budov chlévů s příčným stáním vynikne při srovnání s níže uvedeným přehledem dalších dosud zjištěných budov tohoto typu na jiných velkostatech v Čechách.

Stavebně se budovám chlévů na lichtenštejnských panstvích velmi blíží chlévy ve dvoře v **Jirnech** (okres Praha-východ), upravené z velkého ovčína postaveného někdy kolem roku 1820. Navenek chlév členila nadále klasicistní slepá arkáda pokrytá omítkovou rustikou s klenáky. Do vpadlých polí byla prolomena řada vstupních otvorů. Nad polopatrem pícníku se sdruženými větracími šterbinami je nasazena sedlová střecha malého sklonu. Trojlodní interiéru je zastropen plochými klášterními klenbami nesenými konstrukcí stejného typu jako u lichtenštejnských staveb.⁹⁾

Obr. 9: Valtice, okres Břeclav, budova chlévů v čele hospodářského dvora z doby kolem roku 1880. Na fasádě z kamenných kvádrů, se střídají vstupní a okenní otvory.

Obr. 10: Velký Dvůr (k. ú. Pulice, okres Rychnov nad Kněžnou), bývalé panství Opočno. Pohled na část nádvorní fasády krauských chlévů ze 70. let 19. století.

Nedaleko od západního okraje vsi **Pulice** u Dobrušky (okres Rychnov nad Kněžnou) stojí **Velký Dvůr** příslušející k bývalému colredo-mandsfeldskému panství Opočno.¹⁰⁾ Jeho severozápadní stranu uzavírá budova chlévů. Symetricky řešenou budovu zakončují na obou koncích patrové, příčně orientované obytné domy s tříosými fasádami, které tvoří současně výrazné krajní rizality. Nádvorní fasáda vlastního chléva členěná lizénovými rámy je disponována na 17 os. Střed zdůrazňuje rizalit rámovaný lizénami se vstupem s dvojicí oken po stranách. Boční části člení lizény na pět různě širokých polí. Počínaje od středního rizalitu se zde střídají širší pole se vstupy a úzká pole s okny. Krajní pole u domů jsou nejširší, opět se středním vstupem a dvojicí oken. Půlkruhově sklenuté vstupy mají nadsvětlíky vyplněné paprscitými mřížemi. Půlkruhově sklenutá převýšená a poměrně úzká okna mají ostění profilované okosením. Na vnější straně odpovídá střednímu rizalitu krátké kolmé křídlo řezárny (obročníku). V polích střídajících se ve stejném rytmu jako u nádvorní fasády jsou okna řešena převážně jako sdružená. Do pícníku v podstřeší vedou válcová vřetenová schodiště vložená do koutů rizalitů při obytných domech. Pícník větraly drobné otvory vytvořené trojicemi trojúhelně skládaných keramických trubek. Trojlodní interiér je zastropen segmentovými valenými klenbami do železných nosníků. Novostavba chlévů, postavená v duchu pozdního romantického klasicismu, byla vložena dovnitř dvora někdy v 70. letech, respektive do roku 1877, kdy je již úprava dvora zakreslena na III. vojenském mapování.¹¹⁾ Nahradila severněji stojící dvojici domů s branou a části chlévů na bocích dvora. Rytmus otvorů (střídajících se vstupů s okny)

i konstrukční uspořádání interiéru plně odpovídá příčnému uspořádání stání dobytka. Vzhledem k dimenzím můžeme předpokládat, že šlo o chlév pro krávy. Ve 20. století bylo zvýšeno obvodové zdivo pícníku a budova dostala novou střechu s výrazným přesahem na nádvorní straně a s krokviemi podepřenými vzpěrami. Změna orientace stání z příčného na podélné vedla k zazdění většiny vstupů i k úpravě okenních otvorů.

V roce 1875 koupila velkostatek Řepín (okres Mělník) vídeňská Tereziánská akademie.¹²⁾ Nedlouho poté došlo k realizaci zásadních stavebních úprav dnes z velké části demolovaného

hospodářského dvora ve **Vysoké Libni**, největšího dvora velkostatku spojeného s pivovarem. Nově postavený chlév s příčně uspořádaným stáním a s polopatrem pícníku nahradil starší stavbu, ze které byl ponechán výrazné užší obytný dům. Chlév, délkově disponovaný na devět os, dělil ve středu stavby situovaný obročník na dvě stejné velké části. Předstupující čela obročníku tvořila výrazné rizality. Omítané fasády vlastního chléva členil rytmus převýšených, segmentově sklenutých sdružených oken s rezným cihelným ozubeným ostěním. Na nádvorní straně se okna střídala se stejně rámovanými vstupy. Polopatro pícníku oddělovala cihelná římsa podložená vlysovým pásem vyplněným třemi vrstvami keramických trubek. Pícník větraly trojnásobně sdružené segmentově sklenuté otvory s výškově zdůrazněným středním otvorem, dosedající parapety přímo na římsu. Interiér byl zastropen segmentovými klenbami do železných nosníků podporovaných dvojicí podélných průvlaků. Průvlak nesly litinové sloupky umístěné ob dvě

Obr. 11: Vysoká Libeň (okres Mělník), bývalé panství Řepín. Pohled na část vnější fasády budovy chlévů s příčným uspořádáním stání, se středním rizalitem řezárny, postavené krátce po roce 1875.

Obr. 12: Vřesná, bývalé panství Kardašova Řečice. Pohled na část nádvorní fasády chlévů s příčným stáním postavených zřejmě kolem roku 1880.

klenební pole v ploše stání a na okraji příčných vyvýšených krmných chodeb. Příčné komunikační chodby propojovala podélná chodba při nádvorní fasádě.

Někdy kolem roku 1880 uzavřela východní stranu dvora **Vřesná** (k. ú. Drahov, okres Tábor) nová budova chlévů s polopatrem picníku, o půdorysných rozměrech cca 74 krát 15 m. Režná fasáda vlastního chléva je provedena z lomového kamene. Omítaná fasáda picníku připomíná vysoký vlysový pás oddělený od přízemí cihelným architrávem. Fasádu ukončuje režná cihelná konzolová římsa. Jednoosé fasády řezáren při štítech rámuji lizény. Na fasádě se střídají segmentově sklenuté dveřní niky se stejně sklenutými okny, lemované vysazeným cihelným ostěním. Hladká ostění vstupů s nadsvětlíky jsou odsazena od líce fasády. Picník větrají jednoduché převýšené obdélné otvory, nakládací otvory nad částí vstupů do chléva mají opět vysazená cihelná ostění. Interiér, který stejně jako fasáda odpovídá příčnému uspořádání stání, je zastropen segmentovými klenbami do železných nosníků podporovaných průvlakem neseným litinovými sloupky. Vřesná příslušela k bývalému panství Kardašova Řečice, které na konci 19. století náleželo Karlovi knížeti Paarovi. Již v roce 1877 stál před dvorem nový lihovar.¹³⁾

Nadprůměrně vybavenou budovu kravských chlévů s příčné uspořádaným stáním a s obytnými prostory nechal v roce 1890 postavit arcivévoda Ferdinand d'Este ve dvoře **Pomněnice**

(okres Benešov) nedaleko Konopiště. Budova disponovaná na 15 × 3 osy, zastřešená sedlovou, polovalbami ukončenou střechou, má rozměry cca 80 × 15 m. Fasády jsou režné kamenné z lomového zdiva, na nárožích armované bosovanými žulovými kvádry. Na nádvorní fasádě (průčelí budovy) se v pravidelném rytmu střídá sedm vstupních otvorů s nadsvětlíky s osmi okenními otvory. Segmentově sklenuté otvory rámuji edikuly z režného cihelného zdiva. U portálů nesou pilastry s toskánskými hlavice-mi kladí s rovnou římsou, na které dosedá supraporta s volutovými křídly rámuující nakládací otvor. U oken jsou zjednodušené pilastry nesoucí nadokenní římsy nasazené na konzolové římsy podokenní. Střední osu se vstupem zdůrazňuje štít s dvoji-

cí oken, rámovaný cihelnými kvádrovanými lizénami. Nad římsou středního portálu je nasazena supraporta zakončená segmentovým frontonem a vyplněná kruhovou kartuší s letopočtem. Čelní stranu se štítem odděleným pásovou římsou člení trojice okenních, stejně architektonicky upravených otvorů. Edikuly rámuji i okna na vnější fasádě. Picník větrají kruhové otvory s cihelným ostěním a jemnou keramickou kružbovou výplní lemovanou perloucem umístěné pod přesahem střechy s profilovaným zhlavím krokví. Původní podobu budovy dokládá fotografie pořízená zřejmě nedlouho po její výstavbě.¹⁴⁾ Na křížení střechy s příčnou sedlovou střechou u středního štítu stála velká dvoupodlažní osmiboká věž s holubníkem nasazená na sokl čtvercového

Obr. 13: Pomněnice (okres Benešov), bývalé panství Konopiště. Pohled na budovu chlévů pro ustájení dojníc postavenou v roce 1890. Na křížení střech vyrůstala osmiboká věž s holubníkem. Chlévy nechal zhotovit v roce 1890 arcivévoda Ferdinand d'Este jako ukázkovou hospodářskou stavbu konopištského panství.

Obr. 14: Poměnice (okres Benešov), bývalé panství Konopiště. Detail jednoho z portálů chléva s nakládacím otvorem v supraportě.

půdorysu. Fasády věže-holubníku členily nárožní lizény s mezipatrovými římsami a s podstřešním pásem zavětrovaným ondřejskými kříži. Jehlancovou střechu ve směru podélné a příčné osy chléva prolamovaly štítiky se sedlovými stříškami s předsazenými čely. Výše na diagonálních střešních rovinách vystupovaly drobné sedlové vikýře. Vrchol střechy zdůrazňovala hrotnice s makovicí a korouhvičkou, další vrcholové prvky vyrůstaly ze střešních štítků a vikýřů. Ozdobné hrotnice zdobily i polovalby sedlové střechy chléva. Podstřeší pícníku provětrávaly sedlové vikýře a parníky vystupující nad hřeben střechy. Od počátku byla budova vybavena hromosvody. Trojlodní interiér je zastropěn téměř čtvercovými poli zrcadlových kleneb vyklenutých do železných nosníků nesených litinovými sloupy s konzolovými hlavicemi.

Na přelomu 19. a 20. století (1902?) byla v areálu bývalého ovčína se stodolou a sýpkou v **Brníkově** (okres Litoměřice) postavena nová budova chlévů s příčným stáním.¹⁵ Brníkov příslušel k bývalému panství Libochovice, které na sklonku 19. století náleželo Herbensteinům.¹⁶ Budova orientovaná delší osou přesně ve směru sever–jih a zastřešená nízkou sedlovou střechou má vnější rozměry cca 58 × 17,5 m. K severnímu čelu přiléhá o něco užší patrový obytný dům. Symetricky komponované průčelí chléva s vysokým pícníkem je obráceno k západu, do dvora. Průčelí o 19 osách člení vysoké lizény na sedm polí.

Lizény, stejně jako celé průčelí provedené z režného cihelného zdiva, vyrůstají ze zalamovaného kamenného soklu. Dvoupodlažní obročník odděluje mezipatrové pilovité římsy vložené mezi lizény. Ve středním poli o třech osách je vjezdový otvor, původně vstup do obročníku (řezárny) lemovaný dvojicí okenních otvorů. Dvouosá pole po bocích obročníku mají vstup a okno. Vstupy lemované okny jsou i v osách dalších dvojic tříosých polí. V rozsahu přízemí se tak střídají okna nebo dvojice oken se vstupy. Nad vstupy v širších polích, kromě pravého krajního pole, jsou nakládací otvory nasazené na římsu, nad okny chléva jsou sdružené převýšené obdélné větrací otvory s okoseným ostěním. Druhá řada podstatně menších sdružených otvorů je pak v horní úrovni pod přesahem sedlové střechy. Segmentově sklenuté okenní a dveřní otvory vlastního chléva rámuje z cihel vysazené šambrány s kamennými klenáky v patkách nadpraží. Nad vrcholem záklenků vystupují hrdla trubkových vzdušníků, další dvojice drobných nasávacích otvorů zajišťující provětrávání chléva jsou v parapetním zdivu.

Rozvrh fasády plně odpovídá příčnému uspořádání. Vstupy vedou do příčných obslužných chodeb, proti oknům jsou řady příčných stání. V každé polovině budovy tedy odpovídá třem chodbám pět řad stání se žlaby s vyvýšenými krmnými chodbami. Podélné propojení zajišťuje chodba při nádvorní zdi, napojená na střední řezárnu. Vzhledem k dimenzím lze v každé polovině předpokládat ustájení 50–60 krav, celková kapacita chléva byla tedy nejspíše až 120 kusů. Strop má železnou konstrukci s litinovými sloupky, podřízenými svou polohou v ploše stání, uspořádání chléva. Základní konstrukci tvoří pět párů sloupků umístěných v prostoru stání, se železnými nosníky, které dělí prostor na 18 polí. Každé zhruba čtvercové pole pak dělí další, v podélném směru vložený železný nosník, na dvě pole obdélná zaklenutá zrcadlovými klenbami. Sloupky mají prstencové hlavice s abaky podporovanými navíc konzolkami. Do řezárny zastropené segmentovými klenbičkami do železných nosníků je při jižní boční stěně vloženo obezděné schodiště vedoucí do horních skladovacích

Obr. 15: Brníkov (okres Litoměřice), bývalé panství Libochovice. Budova chlévů s příčným uspořádáním stání z dob kolem roku 1900. Symetricky řešená budova se střední řezárnou-obročníkem a dvěma chlévy.

Obr. 16: Brníkov (okres Litoměřice), bývalé panství Libochovice. Interiér části chléva zastropený zrcadlovými klenbami nesenými železnou konstrukcí s litinovými sloupky.

pícníkových podlaží. Prostory mají v každé polovině budovy chlévů jinou úpravu. V pravé (jižní) části svým dvoupodlažním řešením spíše odpovídají sýpce. Stropní trámy prvního podlaží podporují průvlaky nesené sloupky s pásy, druhé podlaží je otevřeno do krovu. Každému podlaží odpovídají větrací otvory v podélných fasádách. V levé, tedy severní polovině, je jeden typický velký pícníkový prostor otevřený do krovu. Vaznicový krov má převýšené ležaté stolice.

V letech 1907–1908 byl, jak dokládá letopočet na průčelí, postaven nový hospodářský dvůr **Bor** (okres Písek), který příslušel k bývalému schwarzenberskému panství Protivín.¹⁷⁾ Téměř 90 m. dlouhá a 16 m široká budova nových chlévů, situovaná na jihozápadě nového dvora, nahradila starý, samostatně stojící ovčín. Obvodové navenek rezné zdivo s pásovým soklem je provedeno v dolní části z lomového kamene, od úrovně parapetu oken pak z cihel. Obvodové zdivo pícníku hrázděné konstrukce překrývá výrazný přesah sedlové střechy s krokviemi s profilovaným zhlavím podporovanými vzpěrami s pásy v patách opřenými o kamenné krakorce. Na vnější jihozápadní fasádě o 19 osách se střídají nízké rizality s dvojitými dveřmi s velkými téměř čtvercovými okny s rovným vysazeným nadpražím. Dvoukřídlé dveře s nadsvětlíky jsou osazeny v kamenných zárubních. Na vnitřní straně byla obdobná úprava provedená v odlišném rytmu. Trojlodní interiéru o zhruba stejně širokých lodích je zastropen úzkými poli příčných segmentových klenbiček do ocelových nosníků. Nosníky podporují ocelové průvlaky nesené dvěma řadami litinových sloupků s hlavicemi. Proti středu ná-

dvorní fasády stojí od budovy od-sazený velký obročník složitějšího trojdílného půdorysu zastřešený sedlovými střechami malého sklonu. Hlavní střední část s vysokým skladovacím hrázděným patrem s bedněným štítem má zděné přízemí členěné kombinací omítaných ploch a rezných cihelných článků. Obročník je v patře propojen krytým můstkem s pícníkem nad chlévem. Dnešní spojovací chodba přímo do chléva má novodobý charakter. Střídání dveří a oken vcelku přesvědčivě dokládá původní uspořádání s příčným stáním, určeným pravděpodobně pro menší druh dobytka. Podobnou úpravu má chlév ve výše zmíněném dvoře **Netluky**, postavený na místě starší stavby ve druhé polovině 20. let 20. století. Řada rizalitů s dvojitými

dveřmi je zde rovněž obrácena vně dvora, kde mohly být výběhy pro dobytek. Chlév s cihelným obvodovým zdívem má železobetonové stropy.

Vedle chlévů, určených především pro krávy, měly příčné uspořádání i chlévy nebo stáje pro tažné voly. Při průzkumu dvorů v Čechách byly zachyceny především dvě velké budovy volských stájí, a to na auersperském panství ve dvoře v **Tupadlech** (okres Kutná Hora) a ve dvoře **Rabín** (k. ú. Malovice, okres Prachatice) na schwarzenberském panství Netolice.¹⁸⁾

Na samém sklonku 70. let 19. století nahradila starší hospodářskou budovu, snad ovčín, na jižní straně dvora v **Tupadlech** nová budova určená zřejmě pro ustájení tažných nebo i krmných volů.¹⁹⁾ Protáhlá budova rozměrů cca 45 × 15 m s vysokým patrem pícníku, délkově disponovaná na 11 os, je zastřešena sedlovou střechou. Symetricky řešené fasády dělí vysoké lizény na tři pole o třech a pěti osách. Lizény vyrůstají ze zalamaného soklu a nesou profilovanou hlavní římsu. Na nádvorní fasádě je v ose krajních

Obr. 17: Bor (okres Písek), bývalé panství Protivín. Pohled na chlév postavený v letech 1907–1908 od jihu. Vstupy umístěné v drobných rizalitech s dvojitými dveřmi se střídají s okny. Většina dveřních otvorů byla zazděna po změně uspořádání stání z příčného na podélné. Polopatro pícníku je hrázděné stejně jako štíty.

Obr. 18: Tupadly (okres Kutná Hora), bývalé panství Zleby. Interiér volských chlévů postavených na sklonku 70. let 19. století. Rytmus sloupů reaguje na uspořádání příčných stání a šířky příčných chodeb. Podezděné dvojice sloupů stály původně na vyvýšené krmné chodbě.

poli vstup lemovaný okny, ve středním poli pak trojice vstupů a při lizénách pak po jednom okně. Vstupy mají kamenné portály s rovným nadpražím profilované lištou. Kamenná ostění mají rovněž nakládací otvory do pícníku umístěné nad středními portály. Dřevěné podesty vesměs zanikly. Ležatě obdélná okna chléva mají ostění profilované okosením. Pícník větrají trojnásobně sdružené šterbiny rovněž s ostěním profilovaným okosením. Na vnější fasádě jsou pouze stejně upravená okna chléva a větrací šterbiny. Rytmus otvorů odpovídá dispozičnímu uspořádání. Ve středu budovy situovaná řezárna, přístupná středním portálem, odděluje dvě stejně velké a shodně dispozičně i konstrukčně řešené stájové prostory. Každou stáj dělí pětice příčných arkád o čtyřech obloucích na šest příčných lodí. Vstupům ve druhých a v pátých osách od čelních stěn odpovídají úzké lodi příčných komunikačních chodeb. V širokých lodích proti trojici oken byla příčná stání pro dobytek. Šestá, nejúžší loď, polohou odpovídá lizéně mezi třetí a čtvrtou osou nádvorní fasády a také vyvýšené krmné chodbě. Segmentové arkádové oblouky pasy vyběhají z paprscitých konzolových hlavic litinových sloupů. Osm paprscitě uspořádaných konzol hlavičky ostruhovitého tvaru je nasazeno na prstenec a nese výrazný abakus s kamennou patou pasů. Na pasy dosedají paty valených segmentových kleneb, které jsou mezi sloupy zesíleny příčnými užšími pasy. Osová šířka širo-

kých lodí je zhruba cca 370 cm, úzkých obslužných pak 205 cm, krmné chodby pak 150 cm. Sloupy podél krmné chodby byly osazeny přímo na její vyvýšené konstrukci. Dispozičnímu uspořádání odpovídají i vzdušníky (dvojice keramických rour) umístěné pod stropem nad okny tam, kde byla stání pro dobytek. Dimenze jednotlivých lodí odpovídají spíše velkému plemenu volů, kdy rozměry stání pro jeden kus byly 280 × 150 cm. Počet ustájených volů v každé stáji lze tedy odhadnout na 24, celkový počet pak na 48.

V největším schwarzenberském dvoře **Rabín** (k. ú. Malovice, okres Prachatice) na bývalém panství Netolice, který je ještě renesančního původu, byla v poslední čtvrtině 19. století realizována zejména modernizace chlévů.²⁰⁾ Starší chlévy, uzavíra-

jící severní stranu dvora, nahradila nejspíše někdy kolem roku 1880 nová budova složená ze dvou odlišně řešených částí určených pro různé druhy dobytka. Větší západní část s podélným stáním sloužila k ustájení krav. Východní část, koncipovaná jako chlév s příčným stáním, byla určena pro tažné voli. Symetricky řešené podélné fasády volského chléva s vysokým pícníkovým patrem člení trojice vysokých rizalitů v rozsahu přízemí doplněná lizénami. Fasády jsou režné, v ploše přízemí a rizalitů v celé výšce provedené z lomového kamene. Úseky pícníkového patra, odděleného subtilní pásovou římsou, lizény a nároží rizalitů jsou vyzděny z režného cihelného zdiva. Vstupy a nakládací otvory umístěné v rizalitech na nádvorní straně rámuje kamenná ostě-

Obr. 19: Rabín (k. ú. Malovice, okres Prachatice), bývalé panství Netolice. Část nádvorní fasády volských chlévů z doby kolem roku 1880.

ni se segmentovým nadpražím. V každém z krajních polí a ve dvojici polí mezi rizalitou je po jednom převýšeném okně se segmentově sklenutým nadpražím s cihelným ostěním. Pícník větrají drobné segmentově sklenuté otvory. Nad okny pod mezipatrovou římsou jsou dvojice vzdušníků čtvercového průřezu. Vzdušníky chybí v rizalitech na vnější fasádě. Štítové čelo rámuje lizény, na které navazuje konzolový pás lemující štít s ozuby v patách a vrcholu. Trojlodní prostor o zhruba stejně širokých lodích dělí dvě řady litinových sloupů. Sloupy s profilovanými dráky, s patkami a hlavice-mi nesou podélné průvlaky, které podporují válcované nosníky se segmentovými klenbami. Proti střednímu rizalitu jsou do pravidelného rytmu zhruba čtvercových polí vložena úzká příčná pole odpovídající komunikační chodbě. Stavebně architektonické řešení budovy jednoznačně odpovídá chlévu s příčným ustájením s větší délkou stání přiměřenou ustájení tažných nebo krmných volů. Rozměry interiéru odpovídají ustájení cca 36 volů, tedy 18 párů rozmístěných v šesti řadách.

Pravděpodobně volský chlév s příčným stáním byl připojen k sýpce ve dvoře v **Tatinné** (okres Louny), který náležel k bývalému postoloprtskému schwarzenberskému panství.²¹⁾ Režná fasáda vlastního chléva je provedena z pískovcového zdiva, ostění oken, stejně jako zdivo pícníku je cihelné. Chlév, zhruba čtvercového půdorysu, je ve směru kolmém k čelní fasádě zastropen hustým rytmem polí segmentových kleneb do železných nosníků. Nosníky podporují průvlaky nesené trojicími litinových sloupů s hlavice-mi. V době průzkumu byl dochován systém příčných stání s vyvýšenými krmnými chodbami.

Příčné ustájení drobného dobytka, telat a jalovic navrhl ve svém vzorovém plánu víceúčelové budovy chlévů z roku 1829 již J. P. Joendl.²²⁾ Tento typ ustájení se však neujal a v Čechách nadále dominovalo podélné uspořádání stání. Oba způsoby ustájení a jejich varianty jsou zhodnoceny v odborné literatuře z počátku 20. století. Počátky větších staveb s příčným ustájením lze spojit také s počátkem používání litinových a železných konstrukcí. U příčných stání bylo výhodné pohodlné krmení i čištění žlabů, snadné odstranění hnoje, vyhánění i volné pozorování dobytka. Značná šířka budovy však znamenala vyšší náklady na stavbu a zhoršovala přehled, který byl však zlepšen vyvýšenými krmnými chodbami.²³⁾ Dosud zjištěné a výše charakterizované budovy s příčným ustájením plně odpovídají variantám a zásadám uvedeným v literatuře. Budovu chlévů postavenou pro ustájení tohoto typu tedy na první pohled poznáme podle střídání vstupních a okenních otvorů v nádvorní fasádě a její celkové větší šířky, dosahující minimálně 13 m. V případě změny způsobu využití byla většina vstupních otvorů později zazděna. U chlévů pro krávy a menší dobytek postačila, s ohledem na délku stání, zpravidla jedna okenní osa, případně se sdruženým oknem. Tam kde byl ustájen větší dobytek, zejména voly, lze mezi vstupy předpokládat dvojici oken. Na vnější straně jsou okna často pouze proti vstupům. Větrání okny, zejména u mladších staveb, doplňují vzdušníky umístěné pod klenbou, a to vždy pouze v polích proti stání. Konstrukce zastropení musela být vždy podřízena příčnému uspořádání stání, tedy i komunikačnímu systému. Dochované stavby mají nejčastěji trojlodní interiér, kde se klenební pole blíží čtverci. Osová vzdálenost litinových sloupů v podélném směru, která odpoví-

dala požadavkům na ustájení krav, se v souladu s literaturou pohybovala kolem 450 cm. Rozměry klenebních polí do značné míry zřejmě limitovaly i konstrukční možnosti kleneb, vyklenutých do železných, respektive ocelových nosníků. U výjimečně řešené stáje pro voly v Tupadlech umožnilo efektní střídání šířky polí v podélném směru, podřízené rytmu stání a chodeb, ještě uplatnění segmentových kleneb do pasů. Vzhledem k rozpětí polí, tedy i rozměrům a tvarům desky („abaku“), byla u litinových sloupů nutná konzolová hlavice. Téměř čtvercová pole zajišťovala i symetrické zatížení sloupů.

Šířku budov tedy na jednu stranu určoval požadavek na počet ustájeného dobytka a na druhou stranu konstrukční limity a nákladnost zastropení. Teoreticky bylo sice možné postavit chlévy vícelodní, ale současně bylo nutné vyřešit i konstrukci krovu s podstřeším sloužícím k uložení píce. Zde nejlépe vyhověly vaznicové převýšené ležaté stolice. Rozpětí krovů u chlévů s příčným stáním bylo tedy z konstrukčních důvodů blízké rozpětí krovů u soudobých stodol. Větší šířka chlévů by zřejmě přinesla i problémy s provětráváním.

Většina dochovaných staveb chlévů s příčným stáním má náročnější řešení fasád. Řada chlévů s celokamennými žulovými nebo pískovcovými fasádami, s bosovanými kvádry a profilovanými články, postavená Janem II. z Lichtenštejna, nemá v Čechách obdoby. Lze ji srovnat pouze s některými soudobými stavbami chlévů Jana Adolfa Schwarzenberka nebo Ferdinanda Kinského, postavených však až na výjimky s podélným řazením stání dobytka.²⁴⁾ Hospodářské stavby Jana II. z Lichtenštejna byly jak svým počtem, tak stavebně-architektonicky, stavby skutečně knížecí.²⁵⁾ Bez velké nadsázky můžeme tak lichtenštejnské chlévy nazvat „paláci pro dobytek“, tak jak byly nazvány některé chlévy schwarzenberské.²⁶⁾ Mezi „paláce“ pro dobytek patří nepochybně a zejména i chlévy v Poměnicích nebo Brníkově. Kromě náročně řešených fasád s cihelnými prvky zde zaujmou zrcadlové klenby použité nepochybně záměrně v době, kdy již byla běžná jednodušší konstrukce s úzkými polími segmentových kleneb podporovaných podélnými průvlaky.

Osobnosti stavebníků chlévů s příčným stáním dochovaných v Českých zemích potvrzují přímý i nepřímý původ těchto staveb v německých oblastech, tedy zejména v Rakousku. Chlévy tohoto typu rovněž náleží do doby velkého rozvoje industriální architektury. Vedle toho lze v některých případech předpokládat i přímou funkční vazbu mezi chlévy a stavbou potravinářského průmyslu, kdy odpad z výroby sloužil k výkrmu dobytka.²⁷⁾ Chlévy v Liblici stály v sousedství lichtenštejnského cukrovaru, chlévy ve Vysoké Libni u pivovaru, v Netlukách a ve Vřesné v těsném sousedství lihovarů.

Další a důkladnější zjištění o počtu a typologii chlévů s příčným řazením stání mohou přinést podrobné stavebněhistorické průzkumy hospodářských dvorů, včetně archivních rešerší, kterým bude předcházet zaměření budov. Lze si jen přát, aby tato stručná práce byla pro zpracovatele těchto průzkumů dobrou praktickou pomůckou.

Studie vznikla jako součást výstupů z výzkumného záměru MK ČR MKO 75 03 23 33 04, z části úkolu č. 401, která se týká oborového výzkumu zemědělského dědictví.

POZNÁMKY

- 1) Srov. např.: V. Vočadlo, Stavby hospodářské, 1914, Tab. 13–16. L. Loudil, Vývoj staveb pro živočišnou výrobu v letech 1750–1900 na velko-statku a stavební činnost ekonoma F. Horského, Vědecké práce zemědělského muzea, 20, 1980, s. 125–144. J. Žižka, K podobě hospodářských dvorů v 19. století, Památky středních Čech, 16, č. 1, 2002. J. Žižka, O podobě nových hospodářských budov na konci 19. a počátku 20. století, Památky středních Čech, 18, č. 1, 2004.
- 2) V. Vočadlo, o. c. v pozn. 1, s. 25.
- 3) V. Vočadlo, o. c. v pozn. 1, Tab. 13, 15–17. J. Čejka, Hospodářské stavitelství, 1905, s. 125.
- 4) J. Čejka, o. c. v pozn. 2, s. 158.
- 5) J. Žižka, K podobě hospodářských dvorů na bývalých lichtenštejnských panstvích, Památky středních Čech, 12, č. 1, 1998, s. 27–29.
- 6) J. Žižka, Pohled do nitra narušených klenebních konstrukcí, Sborník, 5, 2007, s. 353, obr. 4, 5.
- 7) V. Kotýška, Úplný místopisný slovník Království Českého. Praha 1895, s. 612. Zde je charakterizován rozsah černokosteleckého panství v roce 1895. V Chotýši, vzdáleném od Bylan kilometr, byla knížecí cihelna.
- 8) D. Černoušková, Nový Dvůr v Lednicko-valtickém areálu, Průzkumy památek, XI, č. 1, 2004, s. 176, 179. Novou stáj pro koně a voly s byty zaměstnanců navrhl Heinrich Pavelka. Kovové prvky byly dodány z Adamovských strojren. Vzhledem k obdobným tvarům nelze vyloučit, že železné a litinové prvky lichtenštejnských chlévů ve středních Čechách mají stejný původ.
- 9) J. Žižka, O podobě nových ..., o. c. v pozn. 1, s. 6, obr. 9.
- 10) V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, s. 941. Zde je charakterizován rozsah panství Opočno.
- 11) III. vojenské mapování 1877. 1st (2nd) Military Survey, Section 3856-4, Austrian State Archive/ Military; Laborator geoinformatiky, UJEP. <http://www.geolab.cz>; MZP ČR, <http://www.enu.cz>.
- 12) J. Žižka, O podobě nových ..., o. c. v pozn. 1, s. 11, obr. 20.
- 13) Viz III. Vojenské mapování, o. c. v pozn. 11, Section 4353-3. V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, s. 1164.
- 14) W. Aichelburg, Der Thronfolger und die Architektur. Wien-Graz, 2005, s. 62. Zde publikovaná fotografie zachycuje chlévy v Poměnicích, určené pro dojnice, v podobě krátce po dostavbě v roce 1890.
- 15) Letopočet podle sdělení majitele dvora.
- 16) V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, Praha 1895, s. 727. Zde je charakterizován rozsah panství, které náleželo Terezií z Herbersteinu.
- 17) V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, s. 1197.
- 18) V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, s. 898 a 1699–1700. Zde je charakterizován rozsah panství Netolice a Žleby.
- 19) Úprava dvora není ještě nakreslena ve III. vojenském mapování z roku 1877. Viz III. vojenské mapování ..., o. c. v pozn. 11, Section 4055-3.
- 20) J. Žižka, K podobě Schwarzenberských hospodářských dvorů, Schwarzenberkové v české středoevropské kulturní historii, NPÚ ÚOP České Budějovice, 2008, s. 54–55, 59–60.
- 21) V. Kotýška, o. c. v pozn. 7, s. 898 a 1699–1700. Zde je charakterizován rozsah panství Netolice a Žleby.
- 22) J. P. Joendl, Kupferplatten der Landwirthschaftlichen Baukunst. Praha 1829, vzorový návrh chléva v tabulce č. V.
- 23) J. Čejka, o. c. v pozn. 3, s. 158.
- 24) J. Žižka, o. c. v pozn. 20, s. 47–78. J. Žižka, Hospodářské dvory na panství Zlonice, Památky středních Čech, 13, č. 1, 1999, s. 16, 17, obr. 25. Na Schwarzenberských panstvích patří k monumentálním chlévům staveným kolem roku 1880 např. chlévy ve Svobodných Horách nebo v Čichticích na panství Netolice. Na panství F. Kinského jde například o chlévy v Hospozíně nebo Radošíně s fasádami členěnými kameníky provedenými pilastry.
- 25) Např. Wikipedie, heslo Lichtenštejnové: Jan II. z Lichtenštejna stál v čele rodu od roku 1858 do roku 1929. Byl nejen vlastníkem rozsáhlých panství v Čechách a na Moravě (cca 170 000 ha zemědělské půdy) a v Rakousku, ale zejména suverénním panovníkem Lichtenštejnska, druhým nejdelší vládnoucím panovníkem v dějinách Evropy. Věnoval se rozvoji hospodářství, zemědělství a lesnictví. Ve 168 lichtenštejnských lesních revírech v Čechách a na Moravě se dochovalo několik desítek pamětních desek připomínajících čtyřicáté (1898), respektive padesáté výročí (1908) jeho vlády. Při svém politickém působení položil základy dnešního Lichtenštejnska. Při realizaci pozemkové reformy v ČR ve 20. letech, kdy stát převzal většinu lichtenštejnského majetku, orientoval Lichtenštejnsko na Švýcarsko.
- 26) J. Vybíral, Století dědiců a zakladatelů. Praha 1999, s. 96–100.
- 27) O využití různých zdrojů pro výkrm dobytka např. J. Bertel, Poznámky k výletu dne 15. května 1874 do dvorů Hostivice, Litovice a Jeneč na velkostatku Tachlovickém, majetku Jeho Veličenství Ferdinanda, Praha 1874, s. 44, 56, 62. Ředitel císařských soukromých statků zde

účastníkům odborné exkurze vysvětluje kromě jiného zdroje krmiva pro dojnice ustájené v těchto dvorech. Mezi ně patřil odpad z cukrovaru a pivovaru. Hospodaření v císařských dvorech, využívající napáječky na parní pohon a vnitřní železnici taženou voly, bylo vzorem pro majitele dalších velkostatků.

DIE STALLGEBÄUDE MIT QUERORIENTIERTER AUFSTALLUNG

In manchen Rinderställen der Wirtschaftshöfe der einstigen Herrschaften in Böhmen war die längsorientierte Anordnung der Ställe gewöhnlich. Selten baute man die Ställe mit den Querständen. Sie besitzten mehrere Grund- und typische gemeinsame Zeichen. An der Hoffassade wechselten sich im regelmäßigen Rhythmus die Eingänge je mit einem einfachen, bzw. gekoppelten Fenster. An die Eingänge schlossen sich Querkommunikationen an, sogen. Gänge, die zur Kotabfuhr, zum Molken und zum Ausführen der Tiere dienen. Gegenüber den Fenstern befinden sich zwischen den Krippen erhöhte Futtergänge. Die Längsverbindung im Stallgebäude bildet ein gewöhnlich entlang der Umfassungsmauer an der Hofseite situierter Durchgang. Er verbindet den eigentlichen Stall mit dem Futter- oder Häckselraum entweder im Mittelteil des Gebäudes oder an seiner Stirnseite. Die Deckenkonstruktion muss mit ihrer Lösung, besonders der Situierung ihrer Stützen, der Funktionsanordnung des Stalls angepasst worden sein. Ein weiteres typisches Zeichen der Ställe mit querorientierter Aufstallung ist ihre Breite, erheblich größer als bei jenen mit längsorientierten Plätzen für die Tiere. Im niedrigeren Obergeschoss oberhalb des Stalls und im Dachraum lagerte man das Futter. Die Mehrheit der stehenden Ställe dieses Typs zeichnet sich mit außergewöhnlicher architektonischer Fassadenlösung aus.

Der Ausbau der Ställe mit querorientierter Aufstallung erfolgte am intensivsten in den 1870er Jahren an den mittelböhmisches Herrschaften des Fürsten Johann II. v. Liechtenstein. Man erbaute mehrere Dutzende Neubauten. Die Ställe haben rohe Granit- oder Sandsteinfassaden. Die Tür- und Fensteröffnungen sind mit Buckelquadern und Keilsteinen umgerahmt, die Buckelquader bilden auch die Eckarmatur. Der dreischiffige Innenraum ist mit flachen Klostergewölben in den Eisenträgern überdeckt, die Eisenkonstruktion tragen Eisenguss-Säulen mit Konsolenkapitellen. Der erste Stall dieses Typs entstand 1871 in Netluka (Teil von Prag), das aufwändigste Stallgebäude mit der Granitfassade steht seit 1875 in Křenice (Bez. Prag-Ost). Der Stall in Klášterni Skalice (Kloster-Skalitz, Bez. Kolin), 1878, bildet ein Beispiel der späteren Variante vom Liechtenstein-Stall. Seine verputzten Fassaden gliedern Steingewände der Öffnungen. Das niedrige Dach wird vom erheblich höheren Futtergeschoss ausgewogen. Auch in der Herrschaft Valtice (Feldsberg, Bez. Bräclav/Südmähren) befinden sich ähnliche Stallgebäude wie die mittelböhmisches.

Im Rahmen der Flächenuntersuchung der (Maier-) Höfe in Böhmen ermittelte und dokumentierte man lediglich eine niedrige Menge der Ställe mit querorientierter Aufstallung. Mit den Lichtenstein-Bauten hängt der Umbau des aufwändigen Schafstalls in Jirny (Bez. Prag-Ost) zum Stall dieses Typs zusammen. Unterschiedliche Gestalt haben die Ställe im Hof in Pulice (Groß Pulitz, Bez. Rychnov nad Kněžnou [Reichenau]) mit verputzten Fassaden, gewölbten Eingängen und gekoppelten Fenstern. Verputzte Fassaden mit gekoppelten Fenstern besaßen auch die von der Theresianischen Akademie erbauten Ställe in Vysoká Libeň (Hochlieben, Bez. Mělník). Einen prächtigen Milchkuhstall ließ 1890 Erzherzog Franz Ferdinand d'Este im Hof Pomněnice (Bez. Benešov) bauen. Die Öffnungen in den Steinfassaden rahmen die Backsteinadikula, das Dach gipfelte im Achteckturm mit einem Taubenschlag. Die Eisenkonstruktion im Innenraum trägt Spiegelgewölbe. Mit Spiegelgewölben sind auch die nach 1900 erbauten Ställe mit Rohbacksteinfassaden in Brník (Bernikau, Bez. Litoměřice [Leitmeritz]) überdeckt.

Ein bemerkenswertes Zugochsenstallgebäude steht im Hof in Tupadly (Tupadl, Bez. Kutná Hora [Kuttenberg]). Der Innenraum ist mit Segment-Tonnengewölben mit Gurtbogen über den Kapitellen der Eisenguss-Säulen gewölbt. Die Schwarzenberg-Bauten repräsentieren die Zugochsenställe aus der Zeit gegen 1880 im Hof Rabin (Rabin Hof, Bez. Prácheň [Prachatz]). Die Stallfassade aus dem kombinierten rohen

Stein- und Backsteinmauerwerk ist von Risaliten mit Eingängen gegliedert. In dem 1907–1908 erbauten merkwürdigen Stall im Hof Bor (Bor-er Hof, Bez. Písek) sind Eingänge mit Fenstern wechselnd in kleinen Backsteinrisaliten mit Doppeltüren angebracht. Die Wände des Futtergeschosses und der Giebel sind als Fachwerk ausgeführt.

Die günstige Gestalt der Anlage und der bautechnischen Lösung der Ställe mit querorientierter Aufstallung wurden in der Literatur aus dem Anfang des 20. Jahrhunderts charakterisiert. Die querorientierte Aufstallung wurde für die gewöhnliche Viehzuchtweise in den deutschen Ländern gehalten. Die ermittelten Bauwerke entsprechen im Grunde den da angeführten Prinzipien und Musterentwürfen. Die Persönlichkeiten der Bauauftraggeber zeigen, dass die Stallbauten dieses Typs in Böhmen gewöhnlich der österreichischen Herkunft waren oder in ähnlichen Bauten in Österreich Inspiration fanden.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Mustergrundrisse der Ställe mit querorientierter Aufstallung mit dem Konstruktionsentwurf laut V. Vočadlo, 1914 – Tafel Nr. 16. Außer der Anlage der Kuhplätze, Krippen und Bedienungsgänge ist da die Verteilung der Öffnungen deutlich – die der Eingänge und Fenster; beachtenswert ist vor allem die Überdeckungskonstruktionslösung.

Die Wölbung mit quer verlaufenden Segmentgewölben stellt eine der möglichen Lösungen dar. Wichtig ist dann die Grundrissanordnung der Säulen. Der erste Grundriss zeigt die Variante mit dem der Futtergangbreite entsprechenden Säulenabstand. Prinzip dieser Lösung findet man z. B. im Ochsenstall in Tupadly. Der zweite Grundriss zeigt das im Grunde der Anordnung der Säulen in den Liechtenstein-Ställen gewöhnliche Schema. Die Säulen mit dem gleichen Abstand stehen in der Stallfläche symmetrisch zu den Achsen der Stalleingänge. Der dritte Grundriss zeigt die Anlage, wo mit Rücksicht zur Situierung der Stirnreihe der Kuhplätze mit der Krippe zum Giebel beim gleichen Abstand die Säulen wechselnd bei den Kuhplätzen und an der Krippenkonstruktion stehen. Die Jochachsen liegen in den Fenster- oder Eingangsachsen. Diese Variante wurde wohl im Stall in Vysoká Libeň verwendet.

Abb. 2: Třeboule (Bez. Kolín), ehemalige Herrschaft Kostelec nad Černými lesy (Schwarzkostelez), Hoffassade des Stallgebäudes, 1873. Gut deutlich ist der Rhythmus der wechselnden, mit Buckelquadern gerahmten Eingänge und Fenster (alle Fotos des Autors).

Abb. 3: Klučov (Bez. Kolín), ehemalige Herrschaft Kostelec nad Černými lesy, Ställe, 1873. Außenfassade – der Fensterrhythmus an dem identisch wie in Třeboule gelösten Gebäude entspricht den Eingangsachsen der Hoffassade.

Abb. 4: Kounice (Bez. Nymburk), Stallgebäudefassadendetail, 1874. Die Ausführung der Fassade aus den Sandsteinblöcken mit profiliertem Gsimis illustriert die Qualität der Steinmetzarbeit an Fassaden der Liechtenstein-Stallgebäude.

Abb. 5: Křenice (Bez. Prag-Ost), ehemalige Herrschaft Uhrňoves (Aurínoves), Hoffassade der Ställe, 1875. Die ganze anspruchsvolle Fassade mit Buckelquadern und Schlußsteinen ist aus Granit. Die Křenitzer Ställe lassen sich für das aufwändigste Gebäude dieses Typs an den mittelböhmisches Liechtenstein-Herrschaften halten.

Abb. 6: Bylany (Bez. Kolín), ehemalige Herrschaft Kostelec nad Černými lesy, Blick in den Stall mit erhaltenen querorientierten Gängen, 2. H. der 1870er Jahre. Rechts der Gang entlang der Umfassungsmauer. Gut deutliche Konstruktion der Überdeckung mit flachen Klostersgewölben.

Abb. 7: Bylany, Kuhstallinneres. Blick vom Eingang in den querorientierten Wartungsgang. Eisenguss-Säulen stehen in der Fläche der Kuhplätze. An Seiten Krippen mit erhöhten Futtergängen.

Abb. 8: Dobré Pole (Dobropul, Bez. Kolín), ehemalige Herrschaft Kostelec nad Černými lesy, Hoffassade der Ställe, um 1878. Das mit niedrigem Satteldach überdachte Gebäude mit hohem Futtergeschoss repräsentiert den jüngeren und weniger architektonisch anspruchsvollen Typ der Liechtenstein-Ställe mit querorientierter Aufstallung.

Abb. 9: Valtice (Feldsberg, Bez. Břeclav [Lundenburg], Kr. Südmähren), Stallgebäude an der Stirnseite des Wirtschaftshofes, um 1880. Gebäude mit Steinfassaden, an der abgebildeten Fassadenfläche sind die Eingangs- und Fensteröffnungen verwechselt.

Abb. 10: Velký Dvůr (Katastralgemeinde Pulice [Groß-Pulitz], Bez. Rychnov nad Kněžnou), ehemalige Herrschaft Opočno. Kuhställe, 1870er Jahre, Teil der Hoffassade.

Abb. 11: Vysoká Libeň (Hochlieben, Bez. Mělník), ehemalige Herrschaft Řepín. Stallgebäude mit querorientierter Aufstallung, Ansicht eines Teils der äußeren Fassade mit dem Häckselraumgiebel (kurz nach 1875) in der Mitte.

Abb. 12: Vřesná (Gem. Drahouv, Bez. Tábor), ehemalige Herrschaft Kardašova Řečice. Ställe mit querorientierter Aufstallung, wohl um 1880, Teil der Hoffassade.

Abb. 13: Pomněnice (Bez. Benešov), ehemalige Herrschaft Konopiště. Milchkuhstallgebäude, 1890. Auf der Dachfirstkreuzung befand sich achteckiger Turm mit dem Taubenschlag. Die Ställe ließ Erzherzog Ferdinand d'Este als einen wirtschaftlichen Musterbau der Konopischter Herrschaft 1890 erbauen.

Abb. 14: Pomněnice, ehemalige Herrschaft Konopiště. Portaldetail mit der La- deöffnung über dem Türsturz.

Abb. 15: Brník (Bernikau, Bez. Litoměřice), ehemalige Herrschaft Libochovice. Stallgebäude mit querorientierter Aufstallung, um 1900. Symmetrisch angelegtes Stallgebäude mit dem mittleren Häckselbau – Futterraum und zwei Ställen.

Abb. 16: Brník, Innenraum des mit Spiegelgewölben überdeckten Stallteils; die Gewölbe in der Eisenkonstruktion auf Eisenguss-Säulen.

Abb. 17: Bor (Bez. Písek), ehemalige Herrschaft Protivín. Südansicht des 1907–1908 erbauten Stalls. Die Eingänge in kleinen Risaliten mit Doppeltüren sind mit Fenstern verwechselt. Die Türöffnungen wurden meist nach der Änderung des Aufstallungssystems zur längsorientierten Aufstallung vermauert. Das Futterhalbgewölbe ist sowie die Giebel als Fachwerk ausgeführt.

Abb. 18: Tupadly (Bez. Kutná Hora), ehemalige Herrschaft Žleby. Ochsenställe, Ende der 1870er Jahre. Der Säulenrhythmus reagiert auf die Anordnung der querorientierten Plätze und die Breite der Quergänge. Die untermauerten Reihen der Säulenpaare standen ursprünglich auf der Konstruktion des erhöhten querführenden Ganges mit Krippen.

Abb. 19: Rabin (Katastralgemeinde Malovice, Bez. Prachatic), ehemalige Herrschaft Netolice. Ochsenställe, um 1880, Abschnitt der Hoffassade.

(Übersetzung J. Noll)

VILA TUGENDHAT V PRŮBĚHU PAMÁTKOVÉ OBNOVY

IVETA ČERNÁ – DAGMAR ČERNOUŠKOVÁ
– IVAN WAHLA – MILAN ŽÁČEK –
DAVID ŽIDLICKÝ

V roce 2005 vzniklo ve vile Tugendhat,¹⁾ která je od roku 1994 v operativní správě Muzea města Brna, Studijní a dokumentační centrum (SDC-VT). Jeho hlavním úkolem je shromažďovat fakta a dokumenty o stavbě, architektovi a stavebnících vily a postupně je zpřístupnit odborné i laické veřejnosti.²⁾ „Sběrný dokumentační projekt“ archivních i soudobých plánových, fotografických, filmových a fonetických materiálů je od roku 2009 systematicky zpracováván formou digitalizované databáze.³⁾ Projekt je rozčleněn na tři etapy, přičemž stěžejní součástí I. etapy bylo vytvoření nových webových stránek vily Tugendhat v českém a anglickém jazyce, které se pravidelně doplňují, rozšiřují a ak-